

наследия С. Бандеры и тоталитарных идеологий XX в. Показано идейное родство С. Бандеры, с основанным И. Гердером «либеральным национализмом».

Символ, нация, государство, тоталитаризм, революция, империа-лизм, национализм.

The necessity for the rehabilitation of the spiritual heritage of the representatives of Ukrainian national movement in general and S. Bandera in particular is determined in the article. To this end, the author describes the origins and meaning of the totalitarian ideologies like fascism and Nazism; demonstrates a fundamental difference between philosophical foundations of the spiritual heritage of S. Bandera and totalitarian ideologies of the twentieth century. The affinity of S. Bandera political ideology to J. Herder launched «liberal nationalism» is revealed by the demonstration of specifics of his political world outlook.

Symbol, nation, state, totalitarianism, revolution, imperialism, nationalism.

УДК 128:13

МЕНТАЛІТЕТ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ: ЧИННИКИ ЙОГО ФОРМУВАННЯ ТА ПРОЯВ У СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ

А. Г. Кравченко, кандидат філософських наук

Проаналізовано основні чинники (геополітичне та геоісторичне положення, землеробство як основний тип діяльності, козацтво, мова, радянська ідеологія), що вплинули на формування менталітету української нації, а також на його рефлексію у сьогоденні. Менталітет нації розглянуто як систему соціально-психічних елементів, як свідомих, так і підсвідомих, що продукують певний тип світосприймання, інтерпретації та поведінки спільноти і впливають на всі сфери життєдіяльності нації.

Менталітет, детермінанти менталітету, українська нація, землеробство, козацтво, мова.

Уже рік українці демонструють піднесення національної свідомості та культивування почуття національної гідності. Однак, героїзм окремих особистостей, хоч їх і немало, не підтверджується

рішучими діями політичної еліти. Усе більше експертів посилаються на досвід Польщі, країн Балтики, еліти яких продемонстрували політичну волю і змогли вивести свої країни на якісно новий рівень свідомості та, відповідно, життя. На жаль, в Україні ми не спостерігаємо швидких реформ, для яких, здавалося б, є передумови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині знову і вчені і експерти ставлять собі запитання щодо спроможності українського народу розбудувати державу і, що ще більш важливо, не втратити її. Постає питання, чи дійсно Україна внутрішньо розділена на Захід і Схід, чи це є штучний поділ, нав'язаний стереотип, вигідний геополітичним амбіціям сусідньої держави.

Тому, як в наукових статтях, так і в публіцистиці, з'являється дедалі більше посилань на вплив географічних, політичних та історичних факторів на нинішню ситуацію в Україні. ХХ століття стало одним із найтрагічніших періодів в історії української нації, а тому залишило по собі глибокі шрами в історичній пам'яті українців, які, безумовно, вплинули на менталітет і дух нації. Втрата надій на державність у 20-ті роки та червоний терор, голодомор і колективізація, втрати українців під час Першої та Другої світових війн, засуха та голод 1946–1947 років. І, звичайно, міграційна політика Радянського Союзу упродовж багатьох десятиліть.

Усі ці соціально-історичні катаклізми, звичайно, позначилися на менталітеті української нації, адже менталітет є системою соціально-психічних елементів, як свідомих, так і підсвідомих, що продукують певний тип світосприймання, інтерпретації та поведінки спільноти і впливають на всі сфери життєдіяльності нації. З іншого боку, менталітет є відбиттям усіх сторін суспільного життя та проявом особливостей особистісної характеристики індивідуальності громадянина певного суспільства.

Отже, повертаючись до чинників, які впливають на формування менталітету нації, можемо виокремити основні: географічне положення, історичні події, соціальні умови життя, культуроморфологічний та доглибинно-психічний.

Мета дослідження – прояснити особливості інтерпретації чинників, які впливають на формування менталітету нації.

Виклад основного матеріалу. Проблема межовості України як детермінанта українського національного менталітету достатньо добре розроблена вітчизняними дослідниками. Одним із перших цю проблему почав розроблювати український історіограф І. Лисяк-Рудницький, який під «Заходом» розуміє Європу взагалі, а Україну розглядає як західну країну, оскільки «вона становить органічну складову частину європейської спільноти народів». Таким чином,

західні впливи, як стверджує вчений, були більш органічними для України, яка не пережила доби насильного й раптового «узахіднення», як Росія у часи царювання Петра Першого.

Під поняттям «Схід» І. Лисяк-Рудницький розуміє два історичні об'єкти: світ східного християнства й візантійської культурної традиції та світ євразійських кочовиків. Однак, якщо вплив євразійських кочових племен, хоч і був гальмівним чинником, діяв виключно ззовні, то візантійська релігійна й культурна традиція діяла саме із середини і мала величезний вплив на формування духовності нації. Дослідник доходить висновку, що через своє положення між Сходом і Заходом, характерною рисою Київської держави стало поєднання переважно грецько-візантійської релігійної та культурної традиції з переважно західною суспільною й політичною структурою, а прагненням українців став синтез східного і західного начал.

Проблема «пограниччя», «межовості» України викликає інтерес і у сучасних дослідників, які ще більше розширили це поняття, і нині ситуація пограниччя України трактується так:

- як межа хліборобської і кочової цивілізації;
- як місце зіткнення (і взаємовпливу) західного і східного християнства, з одного боку;
- як місце зіткнення християнства, ісламу й іудаїзму – з іншого;
- з XVIII ст. Україна виступила перетином традицій європейської цивілізації, заснованої на провідній ролі міст, і євразійсько-російської цивілізації, де цю роль було відведено селам;
- у 30-ті роки XX ст. саме Україна стала кордоном "диктатури пролетаріату" (Східна Україна) і «західної демократії» (Західна Україна);
- наприкінці 1990-х – початку 2000-х років у програмних документах української влади йшлося про роль української держави як "моста" між геополітичними і соціокультурними материками Сходу (Росія і країни колишнього Радянського Союзу) і Заходу (Європейський Союз).

Усе це призвело до роз'єднання України, до регіоналізму, і, у свою чергу, не сприяло виникненню почуття єдності, а отже, призвело до ситуації, коли різні регіони країни тяготіють до різних систем цінностей, а це ніяк не сприяє зміцненню державницьких позицій нації в цілому.

Повертаючись знову до дослідників основних рис української нації, варто звернутися до критичних зауважень В. Липинського, який висловив думку щодо відсутності активних настанов у життєдіяльності української нації, що було зафіксовано на рівні національного менталітету. Це, на думку дослідника, породило

появу такої риси, як «недержавність». Усі чинники становлення менталітету української нації В. Липинський поділяє на статичні (дані природою) і динамічні («способи нашого ділання в даних нам од природи умовах»). Якщо перші ми не в силі змінити, то останні піддаються змінам завдяки розуму й волі.

До статичних причин автор відносить географічне положення як один з основних чинників, що найсильніше впливав на формування певних рис менталітету української нації. Як О. Кульчицький та І. Лисяк-Рудницький, В. Липинський уже тоді наголошували на тому, що Україна завжди була територією без природних кордонів від сусідніх держав, і, швидше за все, сама виконувала таку роль. Негативним наслідком такого положення стало утворення культурних і ментальних розбіжностей в окремих частинах країни.

Другим статичним чинником є «найбільш родюча в Європі земля і добре підсоння». Саме цей факт, за В. Липинським, розвинув в українцях негативні ментальні риси, а саме – погорду до праці і нахил до «індивідуалістичного анархізму». Вчений убачає причину формування цих рис саме в плодючості землі й сприятливих природних умовах, за яких нація не потребує докладання значних спільних зусиль, а отже, така нація не має стійкої потреби у політичній організованості.

З двох попередніх причин впливає третя – «неусталеність раси», тобто брак єдності, яка не виховувалася в українцях упродовж століть. Це мало негативні наслідки для формування національного менталітету українців, однією із характерних рис якого є, за В. Липинським, «брак патріотизму і зненависть до своїх власних земляків».

Четвертою статичною причиною В. Липинський вважає особливість колективної психіки української нації, а саме: перевагу «емоціональності» (чутливості) над волею і розумом. Як і у О. Кульчицького, ця риса розглядається як результат впливу всіх попередніх чинників і рефлексується в легкій запальності й швидкому охолодженні, у дразливості на дрібниці й невмінні відрізнити їх від дійсно важливих речей.

Що стосується динамічних причин «недержавності» українців, В. Липинський зводить їх до однієї – він вказує на невміння українців організувати на власній землі власну владу й утримати її власними силами.

Аналізуючи дію цих детермінант, О. Кульчицький доходить висновку, що всі вони виявили збіжність наряду своєї дії, що не призводила до продукування активних настанов. Тому, «українська психічна структура» сформувалась як така, що визначається своїм

емоційно-почуттєвим характером, своєю кордоцентричністю, зменшуючи, таким чином, раціонально-вольові характеристики.

Усі чинники впливу на національний менталітет створюють складну взаємопов'язану і взаємообумовлену систему, в якій один чинник може обумовлювати інший і т. д. Однак, як правило, вчені схильні аналізувати дію кожного з них окремо.

Під природним (географічним) середовищем у сучасній науковій думці розуміється весь комплекс природних умов, який виник незалежно від людей та їхньої діяльності та який зберіг свою здатність до подальшого саморозвитку й самооновлення за законами географічної оболонки Землі.

Тісний зв'язок етносу з навколишньою природою є безперечним фактом. Соціологічними дослідженнями, наприклад, встановлено, що достатньо етнізований індивід, навіть перебуваючи далеко від своєї етнічної батьківщини, свої уявлення про природу батьківщини словесно описує через тваринний і рослинний світ та особливості місцевості саме етнічної батьківщини, а не того краю, де він народився й виріс.

Однак, на нашу думку, актуальність природно-географічного чинника не варто максималізувати, як це робить Л. Гумільов. За його гіпотезою, виникнення й розвиток етносу з усіма його глибинними характеристиками, включаючи й менталітет як головний атрибут етнічного (за Р. Додоновим), є винятково природним процесом: «Сам процес етногенези пов'язаний з певною формою енергії, енергією живої речовини і є несоціальним процесом». Подібну теорію, а саме: виключення соціальних чинників у процесі етногенези, а отже, і генези менталітету, поділяє і А. Свідзинський, вважаючи, що «процес етногенези є процесом самоорганізації. Етноси є природним продуктом загальносвітового процесу».

Ці погляди підлягають справедливій критиці сучасних дослідників, зокрема "пасіонарну концепцію" Л. Гумільова, саме через ідеалізацію природно-генетичної програми та ігнорування соціальних чинників критикують І. Старовойт, Л. Шкляр та інші вчені. При цьому дослідники відзначають необхідність аналізу природних, соціальних і духовних чинників у їх цілісності та взаємодії.

Специфікою природного середовища зумовлюється і специфічна спрямованість господарської діяльності, що, у свою чергу, зумовлює певний спосіб і ритм життя. Як було неодноразово наголошено у науковій літературі, навіть на рівні побутового мислення ми фіксуємо певний етнічний чи національний темперамент: ми говоримо про «холодні» північні народи (фінни, англійці, шведи), "гарячі" південні народи (іспанці, італійці, кавказці). Ці явища не мають нічого спільного із особистим темпераментом, це

є ментально закріплений ритм, темп життя з різними швидкостями реакцій на зовнішні впливи.

Щодо впливу соціальної історії (війни, революції, кризи тощо), тут потрібно розглядати взаємообумовленість менталітету і соціально-історичних подій: звичайно, катаклізми є певним «струсом» психіки певної спільноти і просто не можуть не провокувати деякі зміни в менталітеті, однак, на нашу думку, і самі ці події, значною мірою, зумовлені менталітетом тієї спільноти, яка є об'єктом цих історичних моментів.

У зв'язку з питанням про природні та соціальні чинники менталітету (тобто, зовнішні чинники), нам здається цікавою концепція «Виклику-і-Відповіді» А. Тойнбі. За цією концепцією, перед суспільствами постає цілий ряд Викликів (природних та соціальних), які можуть бути прийнятими чи неприйнятими залежно від рівня зрілості тієї чи іншої спільноти та інших факторів (численність, культурні надбання, рівень активності тощо). У разі, якщо спільнота приймає Виклик і дана суперечність знаходить реальне вирішення, суспільство вибирає шлях інтеграції, єдності та стійкості соціуму. Якщо, навпаки, Виклик відхилено, суперечність не вирішується, що призводить до дисиміляції, нестійкості та розпаду. На нашу думку, прийняття чи неприйняття того чи іншого Виклику багато в чому диктується і менталітетом нації, що є ядром певного соціуму.

Важливою детермінантою менталітету є мова, адже саме мова має вплив на акти свідомості, стереотипи мислення та рівень несвідомого. При цьому мова є не просто вербальним способом передачі інформації, але й самою якістю цієї інформації. У лінгвістиці існує цілий напрям досліджень особливостей національного характеру, національної ментальності через дослідження мовних особливостей.

Взагалі, питання про співвідношення менталітету нації та її мови є дуже цікавим і заслуговує на окреме вивчення. Відомий німецький філолог і філософ В. фон Гумбольдт ще минулого століття писав, що «серед усіх проявів, через які пізнається дух і характер народу, тільки мова й здатна відобразити найсвоєрідніші й найтонші риси народного духу і характеру та збагнути їх заповітні таємниці». Вивчаючи мови малорозвинених народів, В. Гумбольдт намагався з'ясувати питання взаємовідношення духу народу і його мови, закономірності їх виникнення і взаємовпливу.

Вихідною точкою його вчення про мову нації є положення про те, що різні мови насправді є різними світобаченнями. Тим самим, учений спростовує погляди на мову як на знакову систему, складену штучно, за загальною домовленістю. За В. фон Гумбольдтом, «мова народу є його дух, і дух народу є його мова».

Мова є зовнішнім виявленням духу народу, який її сформував. Інтелектуальний склад нації, її здатність до розуміння, сприйняття кожним її представником загальних значень слів завжди одним і тим самим неповторним шляхом, що супроводжується однаковими відчуттями і «обертонами значень», а також особлива побудова мовлення, поступово впливають на мову цієї нації. Вона набуває особливого відтінку як у лексичному, так і в граматичному плані. Мова закріплює в собі ці особливості і згодом починає впливати на світобачення нації, тобто виходить закономірний і нескінченний процес взаємного існування та впливу менталітету нації та її мови.

Видатний вітчизняний філолог і філософ мови О. Потебня у своїй праці «Мова і народність» також розглядає питання нації та її мови. Він вважає, що мова є не лише способом пізнання, але й шляхом усвідомлення нацією та її кожним окремим представником моральних і естетичних ідеалів. І в цьому плані, – зауважує вчений, – розрізнення мов є важливим фактором, тому що кожна мова, незалежно від нашої свідомості, дає свої особливі комбінації елементів думки.

Потебня О. вважає, що мова «є формою того, що нею може бути позначено», тому народність «полягає не в тому, що висловлюється мовою, а в тому, як висловлюється». Дійсно, кожен народ, кожна нація відбиває в словах своєї мови свою точку зору на речі й поняття, тобто, відображує своє розуміння цих речей і понять. Тому «слова однієї мови являють більше чуттєвої образності, другої – більше духовності, третьої – більш розсудливе відображення понять...». Такий характер слів мови кожної нації залежить від характеру самої нації, від особливостей її менталітету. Мова набуває рис характеру нації – носія цієї мови, і згодом характер мови може дати навіть більше інформації про характер народу, ніж його звичаї та діяння.

Щодо політичних чинників, вони детермінують природність чи неприродність для певної нації існування певних форм саморегуляції. Тобто, ці чинники зумовлюють закріплення в менталітеті нації певних уявлень «про самих себе, про своє місце у світі, про свою історичну місію, про свої сильні й слабкі сторони, про характерні форми державного устрою, про розвиненість громадянського суспільства, про досягнення і промахи політичних лідерів тощо». Як і з іншими чинниками, тут спостерігається подвійний зв'язок: вплив політичної історії на менталітет спільноти й зумовленість розвитку політичних подій самим менталітетом.

Важливе місце у формуванні української нації та її менталітету відіграли такі феномени соціально-економічного та політичного життя, як землеробство і козацтво. Їх вплив є тривалим і достатньо

складним. По-перше, ці два феномени, породжені українською нацією, виникли не одночасно й зумовлені багатьма факторами. Землеробство, як одна з форм господарювання, що була зумовлена сприятливими для цього кліматичними умовами, справді, з найдавніших часів, є основним заняттям українців як яскраво вираженого автохтонного етносу. Але ж козацтво виникло набагато пізніше і, певною мірою, базувалося на вже закладених ментальних підвалинах.

Геополітичне та геоісторичне положення українських земель спровокувало воїнський стиль життя (стиль *vita heroica*, за О. Кульчицьким), що зумовило закладення певних ментальних рис. Українське козацтво дійсно було феноменальним явищем, адже воно утворилося за часів, коли український народ не мав класичних форм державності. Саме тому, як відзначають учені, українське козацтво на противагу російському, крім військових функцій, виконувало ще й важливі функції державотворення. Козацька держава являла собою «державно-адміністративний устрій у формі полків».

Водночас, українське козацтво було не «службою царя», як донське й тверське, а захисником народу. На нашу думку, це є яскравим свідченням демократизму, властивого українському народові. Як зазначав М. Костомаров, «у Південній Русі всі жадали бути козаками, тобто вільними людьми, всі шукали шляхів і засобів обернутися на козаків». Таким чином, українське козацтво «виросло з народу і саме створило новий народ, а не виділилось у локальну спільноту, субетнос, як дванадцять козацтв російської імперії».

Можна погодитися з думкою про те, що саме в межах землеробської культури почали спершу формуватися соціальні та психічні норми, ідеали, система моральних цінностей українців. Особливістю такого формування вважають домінуючий вплив жінки порівняно із суто патріархальним типом родини в Західній Європі. Те, що матріархат, хоч і не в панівній ролі, лишився надалі складником української нації, що духовність матріархату, хоч і змінена, залишилася в українській родині, де жінка відіграє велику роль, відзначав у своєму дослідженні Ю. Липа. На його думку, вагома роль жінки в українській сім'ї пояснюється саме цим поєднанням матріархату з патріархатом в українській родині.

Значна роль жінки в українській сім'ї склалася протягом всієї історії під впливом суто об'єктивних факторів, таких як «межова» геополітична ситуація. За таких умов, ще, починаючи з давніх предків українців, чоловіки повинні були постійно боронити землі від зовнішнього ворога, що передбачало постійні походи, відірваність від дому та сім'ї. У цей час саме жінка залишалась у сім'ї за голову,

вона повинна була брати на себе й чоловічі обов'язки. Нам здається, це є правильним поясненням демократизму української сім'ї та значних прав жінки в українській родині. Такої думки дотримується і О. Нельга, але він пов'язує це лише з козаччиною. Однак, коріння цього феномена йде ще від часів Київської Русі (історична постать княгині Ольги).

Про те, що феномен великої ролі жіноцтва відкладений на ментальному рівні української спільноти, свідчать дослідження соціологів, серед яких особливий інтерес становить вивчення життя сучасних українців, з яких складається діаспора в США. За результатами соціологічних спостережень учені прийшли до висновків, що чоловіки-українці мають найнижчий прибуток серед усіх східноєвропейських етнічних груп, які мешкають у США. Однак рівень доходів українок перевищує середньоамериканський рівень доходів, отже, достатньо низький рівень доходів чоловіків-українців компенсується більш високим доходом жінок-українок, що, у результаті, дає можливість українським сім'ям займати далеко не останнє місце серед інших східноєвропейських груп.

Серед політичних чинників одним із головних є відсутність упродовж багатьох років власної держави, а звідси, і роз'єднаність українських земель. Така ситуація не могла не вплинути на український менталітет і національний характер, а, навпаки, саме це зумовило гіперболізацію зовнішніх чинників.

Усі ці чинники, а саме: географічне положення і зумовлена ним геополітична «межова» ситуація, відсутність власної держави, що спричинила належність українських земель до інших держав, призвели до того, що нині вчені схильні говорити не тільки про менталітет української нації в цілому, але й про його особливості в різних регіонах України.

Цікавим є питання про «нашарування радянської ментальності». На нашу думку, радянські часи не можна розглядати як чинник, що повністю змінив менталітет української чи російської нації, адже 70 років, порівняно зі століттями, не такий уже й тривалий період. Однак ці часи були справжнім потрясінням для народу, а отже, не могли пройти безслідно. Тому доречно говорити не про "радянську ментальність", а про вплив радянської дійсності на менталітет української нації, а саме: активізацію одних рис і стирання інших. Вчені Національного інституту стратегічних досліджень виокремлюють основні риси "радянської" ментальності: пасивність особи, комплекс меншовартості, патерналізм, безпорадність, тобто повна залежність від влади.

На тиск тоталітарних режимів звертав увагу і Є. Маланюк, вважаючи, що вони стимулювали мімікрію, «протеїзм» українського

народу, що посилювалося «вимиванням» української творчої еліти за межі України чи просто її знищенням.

Висновки. Звичайно, що зміна чинників детермінує і певну еволюцію ментальних властивостей. Соціальні катаклізми можуть істотно впливати на форми вияву і навіть деформувати окремі ментальні риси. Однак важливим є те, що саме менталітет долає історичні епохи, зберігаючи «код нації», і є невидимою основою життєдіяльності соціуму.

Список літератури

1. Старовойт І. С. Західноєвропейська і українська ментальність: компаративний аналіз / І. С. Старовойт. – Тернопіль : Тернопільська академія народного господарства, 1995.
2. Липинський В. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський. – Нью-Йорк, 1954.
3. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К., 1992.

Проанализированы основные факторы (геополитическое и геоисторическое положение, земледелие как основной вид деятельности, казачество, язык, советская идеология), которые повлияли на формирование менталитета украинской нации, а также его рефлексия в настоящем. Менталитет нации рассматривается как система социально-психических элементов, как сознательных, так и подсознательных, продуцирующих определенный тип мировосприятия, интерпретации и поведения сообщества и влияют на все сферы жизнедеятельности нации.

Менталитет, детермінанти менталитета, український народ, земледелие, казачество, язык.

The article is focused on analysis of the major factors (geopolitical and geohistorical position, agriculture as the main type of activity, the Cossacks, language, Soviet ideology) that influenced on formation of the Ukrainian Nation's mentality, as well as its reflection in the present. Mentality of a nation is considered as a system of social-mental elements both conscious and subconscious, that produce a specific type of world perception, interpretation and behavior of a community and affect all spheres of the nation's life.

Mentality, determinants of mentality, Ukrainian Nation, agriculture, the Cossacks, language.